

Udskiftningskort over Helnæs 1769 viser også bebyggelsen på Helnæs i 1723, da alle gårde og huse var samlet i landsbyen, bortset fra fogedgården Bogården (oprindeligt Langørso), der blev bygget ved dæmningen til Agernæs i 1546.

TEMA FYN PÅ VRANGEN - FORBRYDELSE OG STRAF GENNEM 250 ÅR

KRIMINALITET PÅ HELNÆS 1720-1830

Af Allan C. Zinn

En af de grundlæggende kilder til identifikation af et lokalsamfunds sociale relationer i 1700- og 1800-tallet er de lokale tvister, der kan læses ud af retsmaterialet fra perioden. Dette er baggrunden for, at en analyse af de sociale relationer i Helnæs Sogn i denne periode også gav anledning til den analyse af sognets kriminalitet, der er fortalt om i det efterfølgende. For Helnæs Sogns vedkommende er hovedkilden først og fremmest herredsrettens tingbog med de sager, der før 1791 nåede frem til herredsretten. Efter dette tidspunkt er det i herredsrettens justitsprotokol og politiprotokol, man skal søge kildemateriale af denne karakter. Materialet omfatter sagsfremstillinger, domme og andre afgørelser, indført i kronologisk orden i protokollerne.

Ud fra dette materiale har det været muligt at tegne et billede af kriminaliteten i Helnæs Sogn. Foruden retsmaterialet har jeg været så heldig at kunne inddrage materiale fra Dansk Folkemindesamlings arkiv, idet dette materiale også belyser lokalbefolkningens menta-

Denne artikel tager udgangspunkt i retsmateriale fra Helnæs og fortæller om kriminalitet i et landsogn i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Artiklen bygger på forfatterens speciale ved SDU fra 2009.¹

litet i forbindelse med smugleriet til og fra Als.

De tvistigheder på Helnæs, som vi har kendskab til, er fundet dels i Baag-Vends Herredsfogeds Justitsprotokoller fra perioden 1746-97 og Baag Herredsfogeds Justitsprotokoller 1797-1832 samt i dokumenter til disse protokoller, i Frederiksgave Godsarkiv (Dokumenter til retssager 1597-1828), i Baag Herredsfogeds Politiprotokol 1792-1813, og endelig i Assens Amts Forligsprotokol 1795-1803 og Assens og Hindsgavls Amters ForligelsesCommissions Protokol 1809-25.²

Ser vi bort fra rene tinglysningssager af ejendom og rettigheder, har jeg i perioden 1720-1830 kun fundet 12 sager med relation til Helnæs i justits- og politiprotokollerne, mens seks sager

fra forligskommissionens protokoller har noget med Helnæs at gøre. I hvert fald fra 1492 fungerede landsbylauget som laveste retsinstans i en lang række af landsbyens driftsbetonede tvister, og en række sager i mange landsbyer blev afgjort eller forligt med hjemmel i landsbyvedtægtens bestemmelser og ved laugets mellemkomst.³ Andre undersøgelser viser også, at blot en enkelt stridbar familie i landsbyen kunne give anledning til, at de fleste stridigheder i landsbyen endte i herredsretten.⁴ Dette forhold afspejles indtil udskiftningen også i tingbøgerne og efter 1795 i forligskommissionens protokoller, hvor nogle landsbyers tvister er rigt repræsenteret, mens andre landsbyers tvister er næsten fraværende.⁵ I den sammenhæng er Helnæs altså et af de tavse sogne, hvor man tilsyneladende har klaret sine interne tvister inden for egne rammer, og hvor kun få problemer dukker op i herredsretten, i de fleste tilfælde fordi problemet rejses udefra. I det følgende skal fortælles om tre af disse sager, der dels belyser spændvidden af de kriminelle handlinger i et marginalt beliggende landsogn, dels afslører ganske overraskende sider af forholdet mellem godset og fæstebønderne.

En af disse sager begynder ganske dramatisk, da forvalteren ved Frederiksgave Gods, hr. Steen Jørgensen, vil slæbe alle mandspersoner på Helnæs i retten.⁶

En sag om åleruser

En kold decemberdag seks dage før jul i 1722 er samtlige gårdmænd, husmænd, inderster og alle andre mænd med bopæl på Helnæs indkaldt til Assens Ret for at vidne og forklare, hvem der har sat åleruser og -gårde ved halvøens kyster.

Forud har Frederiksgave Gods på Helnæs kirkestævne noget før Mikkelsdag (29. september) ladet oplæse og opslå et skriftligt forbud, der har bekendtgjort, at ingen på Helnæs, hverken gårdmænd, husmænd eller inderster, måtte opsætte og bruge åleruser og -gårde uden herskabets tilladelse. Vi ved ikke, hvad der ligger bag et sådant forbud ud over at sikre en vis afgift til godset, for i hvert fald siden 1600-tallet havde der været næsten lige så mange huse som gårde på Helnæs, og en stor del af disse huse svarede afgifter til godset i fisk og penge. Hvorom alting er, havde godset altså konstateret, at der trods forbuddet var opsat talrige ruser og ålegårde langs kysten, ikke mindst i den lavvandede havbugt, Maen.

Retsmødet i Assens var på behørig måde blevet varslet af kaldsmændene Rasmus Windter og Hans Claus fra Sønderby, der mindst otte dage tidligere havde været på Helnæs og forkyndt retsmødet for alle mandlige beboere på Helnæs. Det aflagde de ed på under retsmødet. Men ingen fra Helnæs er mødt op til retsmødet.

Godsejeren var på dette tidspunkt oberst Joachim Diderich v. Dewitz, hvis bestyrer, kommerceråd Steen Jørgensen, havde sendt sin fuldmægtig Oluf Bang til retsmødet for at varetage godsets interesser. Bang beder nu om, at dommeren indkalder de Helnæs mænd, husmænd og inderster til retsmøde den 8. januar 1723, hvor fuldmægtigen kan forhøre dem – og det sker.

På det efterfølgende retsmøde den 8. januar 1723 møder en del af de indkaldte op, og

”... da Oluf Bang paa sin rette Principal hr. Commers Raad Steen Jørgensen veigne Møtte i Rette og begierde

Frederiksgave 1889 – på det tidspunkt, da et par isvintre gav mulighed for omfattende smugleri til og fra Als. Se side 119. Malet af J. Hanck i 1839, gouache, Kilde: Odense Bys Museer.

at af dommeren Matte paa Raabes om Nogen af de Hellenis Mend, huus Mend og Inderster er til steede for at viedne og forklare deris Sandhed efter afvigte 18 decembr. indførte kald og varsel og scheede foreligelse, og efter at Eden lydeligen af Retten for Samptlige tilstede verende vidner var oplæst, fremstod Søren Ibsen Inderste paa Hellenis. Bang til Spurde vidnet først huor mange aalegaarder og Ruser der nu virchelig er og an-hæfter til Hellenis Land, huor til vid-net svarede ungefehr en 26 = for det andet hvem Samme har sat og bygt, eller ladet sætte og opbyge, huor til vidnet svarede efter følgende har la-det sette og opbyge aalle gaarde...”⁷ og herefter opremser han navnene på

14 ud af landsbyens 20 gaardmænd, der hver har én eller flere åluser og -gårde. Endvidere nævner han fem husmænd og to inderster, blandt andet sig selv, der alle har en enkelt ruse eller ålegård. På spørgsmål om, hvor han og de andre har fået materiale til ruser og ålegårde fra, svarer han

” at huor de andre gaarde, huus Mend og Inderster hafuer faaet pælle og vender til deris er hannem iche bevist, men viednet self til sin aal-legaard har kiøbt af Niels Rasmus-sen gaard Mand een half Snes hesel Ries for betalling, og er ham givet af Hans Pensen en halv Snes, af Peder Schreder een Snes, pællene har hand fundne Nogle af i Stranden som har lagt ved Bunden Siumachen de øf-

rige har hand kjøbt i Faldsled af een Mand Christen Iversen”.

Herefter vidner første inderste Niels Laursen, der har hørt noget om ruser og ålegårde, men ikke ved noget om, hvem der har sat dem. Men derefter bekræfter fem husmænd og ti gårdmænd stort set Søren Ibsens vidneudsagn om antallet af ruser og ålegårde med lidt divergerende synspunkter på, hvem der har sat dem. På spørgsmål om, hvorfra materialerne til ruser og ålegårde kom fra, svarer de stort set alle, at de tid efter anden har købt noget hos godsforvalteren, andet har de haft liggende. På dette grundlag beder Oluf Bang om et tingsvidne og om udsættelse af sagen – og det får han.

På det efterfølgende retsmøde den 12. marts 1723 har sagen udviklet sig. Retsmødet den 8. januar har nemlig afsløret, at der på Helnæs befinder sig et antal inderster, som man ikke har haft kendskab til på godskontoret. I hvert fald er der nu to retssager, hvoraf den første drejer sig om at afklare,

”... huor Mange Inderster og andre Som Sider til huuse paa bemelte Hellenis befindes, Item huor Lenge de der paa Landet har verit og efter huis tilladelse Samme huuses uden herschabets Minde imod Loven, Saa og huad Nering og brug een huer hafuer, og om de noget hied Indtil til Hans Kongl May^{ts}, Kierchen eller herschabet der for aarlig har betalt med videre...”⁸

I denne retssag afklares, at i alt otte inderster, heraf to hustruer, bor på Helnæs uden herskabets vidende, og hvad værre er, uden at have betalt skatter til kongen og godset eller tiende til kirken. De har boet til leje hos husmænd, og de har opretholdt livet ved utilladeligt fiskeri, høstarbejde for bønderne om

sommeren og tærskning af korn om vinteren. På denne baggrund har de gjort sig skyldig i svig over for kirken og herskabet, og alle mændene idømmes en straf hver på 10 rigsdaler til godset, 1 rigsdaler for procesomkostninger og i øvrigt al skyldig tiende til kirken for den tid, de har opholdt sig i sognet. Og så får alle gård- og husmænd med trussel om straf en advarsel om, at ingen må huse inderster uden godsets tilladelse.

I den efterfølgende sag om ålegårdene møder godsets repræsentant og beder om, at følgende påstand bliver læst op:

”...Kongl May^{ts} Heridsfouget Edle Christian Uldrich Bartolin efter for af hiemlede Kald ofuer Hellenis gaarde huus Mend, og Inderster, angaaende de af dennem imod advarsel, eller aller ringeste tilladelse benyttede og tiltagne aallefischeri, - vil Jeg til videre, dog med Reservation, fra falde Sagen ofuer gaard Mændene der paa Landet, og alene denne gang imod huus Mændene og Inderster Sømmesteds have Søgsmaallet procequerit, til dend Ende og at bevise saa dan deris for Mastelse og voldelig tiltagne Myndighed, imod schriftlig advarsel paa deris Kierche stefne,...”

Godsforpagteren frafalder med andre ord sigtelsen mod de 14 gårdmænd for ulovlig brug af åluser og -gårde, men opretholder sigtelsen mod fire husmænd, Hans Larsen, Peder Charstensen, Jørgen Rasmussen og Jep Bielsen samt mod indersten Søren Ibsen. Det giver for mig anledning til en vis undren. Hvad er baggrunden for tiltalefrafaldet mod gårdmændene, der oven i købet har indrømmet at have sat ruser og ålegårde? Og samtidig melder spørgsmålet sig: Hvorfor er 14 ud af 20

Ålegård omkring 1900. De ålegårde, der nævnes på Helnæs 200 år tidligere, har været væsentligt enklere og uden gangbro foroven. Kilde: Danmarks Natur 1899, p. 122.

gårdfæstere tilsyneladende helt uanfægtet af den mundtlige og skriftlige advarsel på det forudgående kirkestævne? Er der en sammenhæng? I indledningen af retsmødet omtaler Oluf Bang en "sket forligelse". Hvad mener han med det, og hvorfor er det indersten Søren Ibsen, der afgiver den første og mest fyldestgørende forklaring, selvom han kun har en enkelt ruse? Af domspræmisserne fremgår endvidere, at husmand og smed Jep Bielsen som den eneste husmand ikke nævnes i gårdmændenes vidneudsagn, selvom han har indrømmet at have en ruse, hvilket bekræftes af de andre husmænd. Hvorfor nu det?

Dommerens afgørelse følger helt godssets anklageskrift. Gårdmændene nævnes ikke, men for så vidt angår de

"fem IndCiterede baade imod den skriftlige advarsel, som imod Hans May^{ts} højpriselige Lov pag: 805 – Art: 43 – og pag: 795-796 – Art: 25 – groveligen og formasteligen er handlet, Saa finder Jeg for Rette at de for Slig deris Selv Raadighed, Egen tagne Myndighed og forMastelse Nemblig Inderste Søren Ibsen bør at

betalle 30 Rdr. Til Hr Commers Raad Steen Jørgensen, og i prosesens omkostning 2 rdr., og her efter ej hos nogen her paa Landet, under straf Som ved Bør at huuses, om herschabet det iche vil Permittere og tillade, de øfrige Hans Larsen, Peder Charstensen, Jørgen Rasmussen, og Jep Bielsen bør at betalle til velbemelte Hr. Commers Raad Steen Jørgensen huer Sex Rdr., og for uden have deris iboende huuseres fæste forbrudt, tillige med processens omkostning een huer med 2 Rdr., alt Inden 15 dages forløb under Lovens videre tvang og excecution, til bekreftelse under Min hand og Zignete, Actum ut Supra, - Christian Ulrich Berthelsen."

Tilsyneladende ser det ud til, at dommeren med bortvisningen af Søren Ibsen og med husmændenes fortabelse af fæstet og i øvrigt i samråd med godsforvalteren har villet statuere et eksempel til skræk og advarsel for andre, der ville drive ulovligt ålefiskeri.

Men fæsteprotokollen for Frederiksgave Gods viser en anden virkelighed. To af husfæsterne, Hans Larsens og Jørgen

Rasmussens, huse bliver ikke bortfæstet igen i de følgende fem år, hvilket måske kan tolkes således, at de har fået lov at beholde fæstet, måske ved at betale sig fra straffen eller på anden måde har givet modydelse til godset. Peder Charstensens hus bliver den 7. april 1724 afstået og bortfæstet til Peder Andersen Storm, men et vilkår er, at Storm tager datteren til ægte og ”...at Peder Charstensen *Self sin livs tiid tillige beboer huuset.*” Endelig fortæller en notits den 20. april 1727 i fæsteprotokollen, at Anders Nielsen Smed har overtaget fæstet ”*det Hus og Smediested paa Helnæs, Jep Bildsen sidst beboede og fradøde*” og ”Boernes slægtsbog” oplyser i tilknytning hertil, at han ved samme lejlighed giftede sig med Jep Bildsens enke.⁹ Det ser altså ud til, at også Jep Bildsen har fået lov til at beholde fæstet uanset dommen. Medvirkende hertil kan måske have været, at husmand og smed Jep Bildsen var gift med gårdmandsdatteren Maren Olufsdatter fra matr. Nr. 24, Gammelgård,¹⁰ at hans broder Hans var fæster på den samme gård, gift med Marens mor Karen Lauridsdatter, og at Hans på denne baggrund har lagt et godt ord ind for ham hos godsforvalteren. Jep Bildsens tætte forhold til gårdmændene kan også forklare, hvorfor de afhørte gårdmænd, incl. broderen Hans, ikke har villet angive Jep som indehaver af en ålerruse. De har måske forsøgt at introducere en anden sandhed om ejerskabet til ålerruserne, der altså ikke blev godtaget af dommeren.

Det gør dog ikke mystikken om gårdmændenes rolle i sagen mindre. Hvad er baggrunden for godsforvalterens ejendommelige tiltalefrafald over for gårdmændene på trods af deres vidnefaste tilståelse? Vi må gå ud fra,

at tiltalefrafaldet har været besluttet af godsejeren Joachim Diderich v. Dewitz, men hvilken interesse har han haft i dette udfald af sagen?

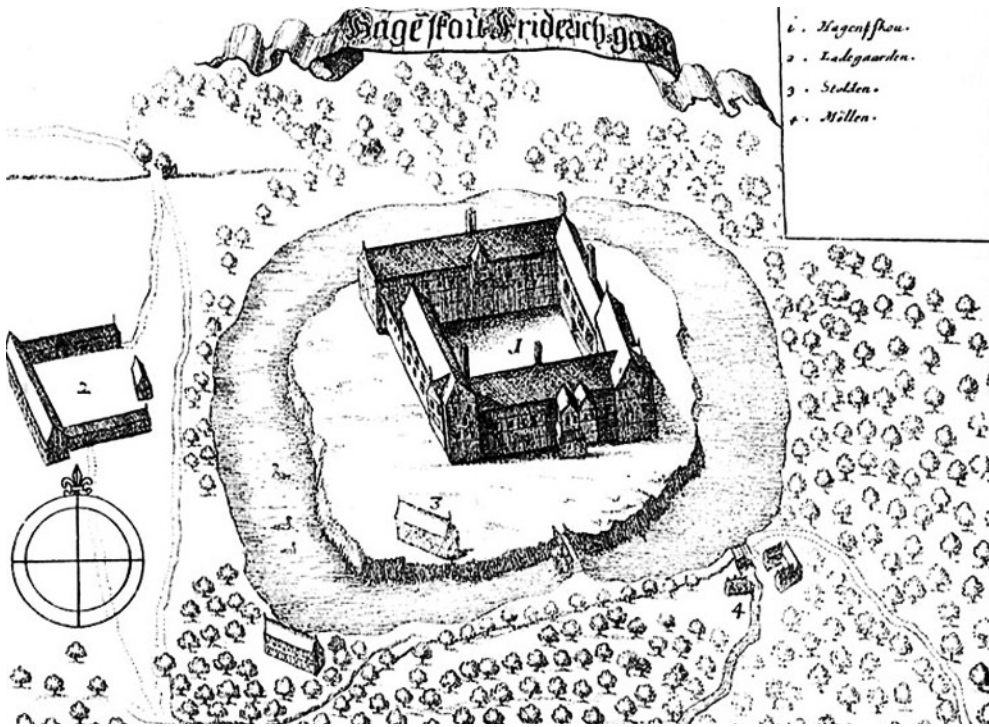
Her bidrager ”Boernes slægtsbog” og Frederiksgave fæsteprotokol med informationer, der måske kan forklare tiltalefrafaldet af gårdmændene. Det fremgår af disse to kilder, at Laurs Andersen, Rørmosegård, Helnæs den 1. august 1725 på sin stiftsøn, Laurs Didericksens vegne forlods har indbetalt 100 rigsdaler, som senere belejligt skal anvendes som indfæste for en gård. Fæsteprotokollen oplyser videre herom ”... *hvilke Penge, et hundrede Rigsdaler dette Aar til Frederiksgaves Borregaards Bygninger nødvendigt at anvende og derfor skal komme fornefnede Laurs Didericksen til gode, naar lidet eller stort Sted paa Frederiksgave Gods er ledigt.*”

Samme dag indbetaler Laurs Laursen, Nygaard, Helnæs 200 slettedaler¹¹

”... *som samme Penge Igien blifuer anvendt til friderichsgave borgegaards bygning i dette aar, saa de skal komme bemeldte Laurs Laursen til gode, og være Fuldbetaling, om kort eller lang Tiid, til Indfæstning paa hans Faders, Laurs Laursens iboende gaard paa bemeldte Helnæs, naar den bliver fæsteledig...*”

Dagen efter, den 2. august 1725, indbetaler Anders Andersen Storm, Helnæs, på tilsvarende måde 100 rigsdaler til indfæste på en gård, når en sådan bliver ledig. Og samme dag indbetaler Peder Jensen på Mosegaard, Helnæs, 133 rigsdaler til indfæste for sin søn, Mads Pedersen, for fremtidigt fæste på Mosegaard.¹²

I hvert fald tre af de fire gårdmænd har haft ålerruser eller -gårde involve-

Eneste kendte illustration af slotsgården Frederiksgave er dette kobberstik af Resen omkring 1680. Det var dette slot, hvis reparation og vedligeholdelse en del bønder på Helnæs finansierede i 1725 gennem forudbetalte fæster for deres børn. Slottet nedbrændte i 1741.

ret i retssagen 2½ år tidligere, og på baggrund af mange spor i sagen er det min antagelse, at der på tidspunktet for retssagen allerede gennem en del år har været en kontakt mellem godsejeren og i hvert fald en del af gårdmændene, der har åbnet mulighed for gårdmændenes ydelse af lån eller forhånds indfæster til godset mod visse modydelser, eksempelvis det senere tiltalefrafald i ålerusesagen. Under alle omstændigheder viser de fire indførsler i fæsteprotokollen, at en del af gårdmændene har haft økonomisk mulighed for at yde lån og forlods indfæster på i alt 500 rigsdaler, og at der har været en kommunikation mellem godsejeren og gårdmændene om godsets økonomiske behov. Man kan også tale om et netværk, der ikke alene er baseret på økonomisk formåen, men

også på tillid mellem parterne – og derigennem om et socialt netværk mellem godsejeren og de fire gårdfæstere.

Hvad kildematerialet ikke umiddelbart fortæller, er, i hvilket omfang andre gårdfæstere på Helnæs har ydet lån uden tinglysning eller andre tjenesteydelser omkring tidspunktet for retssagen og dermed været part i netværket.¹³ Der kan være tale om en engangsforeteelse. På den anden side er der mange spor af en vis kontakt og gensidig forståelse mellem godset og gårdmændene på Helnæs. Således fortæller Lars Boe Thomsen, at slotsfoged og senere foged og gårdmand på Helnæs, Peder Hansen, og hans efterkommere fra midten af 1500-tallet var kendt som pengeudlånere i ret stor stil.¹⁴ Endvidere viser tingbogen, at der tidligere har været en

vis indbyrdes ”forståelse” mellem godsejerne på Frederiksgave og beboerne på Helnæs, idet omfattende smuglerier til og fra Helnæs i slutningen af 1600-tallet og i 1700-tallet tilsyneladende ikke medførte nogen straf for Helnæsboerne, men alene konfiskation af smuglervarerne, når det blev opdaget. To sager fra 1699 illustrerer dette, den ene fra april, da to mænd fra Als stævnes for ulovlig opkøb og udførsel af korn fra Helnæs, den anden fra august, da 88 gæs, et svin og to alsiske både beslaglægges på Helnæs.¹⁵ Lars Boe Thomsen er i sin bog om Boeslægten også inde på et vist interessefællesskab mellem herskabet på Frederiksgave og Helnæsboerne i de smuglerier, der finder sted mellem Als og Helnæs, dog uden nærmere kildehenvisning.¹⁶ Set over et længere perspektiv viser justitsprotokollen således mange spor, der peger på denne forståelse mellem godsejerne på Frederiksgave og gårdmændene på Helnæs om godsets økonomiske behov på den ene side og gårdmændenes behov for dispositionsfrihed på den anden – en form for netværk, der bygger på gensidig respekt og fordele for begge parter.

De undvegne

De undvegne bønderkarle

I 1746 stak to drenge, Hans Andreasen Hvas og Jørgen Christensen, af fra deres tjenestested i Helnæs, uden at det blev anmeldt til godsforvalteren af deres arbejdsgiver, gårdfæster Hans Laursen Storm. Først to år senere, efter at en ny godsforvalter var tiltrådt på Frederiksgave Gods, blev drengene den 7. august 1748 begæret efterlyst tre gange på Baag-Vends Herredsting og fra prædikestolen i Helnæs Kirke.¹⁷ Den nye forvalter H. Føns gjorde omhyg-

geligt rede for, at undvigelsen var sket før hans ansættelse, og at han straks efter sit kendskab til flugten havde sat en efterlysning i gang. Det fremgår ikke af efterlysningen, med hvilken hjemmel de blev efterlyst, men det er nærliggende at antage, at der var tale om Forordning af 4. februar 1733, ifølge hvilken bønderkarle i alderen 14-35 år ikke uden godsejerens tilladelse måtte forlade det gods, hvor de var født. Selvom der efter lovteksten er tale om en udskrivningslov, der skulle genindføre den tre år tidligere ophævede landmilitshær, er det ikke uden grund, at eftertiden har kaldt den Stavnbandsforordningen. Registreringen af bønderkarlene – den såkaldte reserverulle – blev nemlig på godserne lagt i hænderne på godsadministrationen, hvilket tillod ejeren eller forvalteren at føre en nøjere kontrol med karlene og, hvad værre var, med en passende argumentation at forhindre, at dygtige og initiativrige bønderkarle forlod godsets område i 20 år.

Forordningen spændte i den grad ben for de karle, der stod uden udsigt til et gårdfæste, men som havde ambitioner om at komme videre. På Helnæs ville kun 20 af en generations unge mænd således kunne regne med et gårdfæste, der var til at leve af. Desuden var der så tætte forbindelser til Als og resten af hertugdømmet Slesvig, at man ikke var ukendt med de meget højere lønninger, der udbetaltes til bønderkarlene dér.¹⁸ Problemet var, at muligheden for at erhverve et fripas fra godset helt afhang af godsforvalterens forgodtbefindende.

Der manglede således ikke argumenter for at stikke af fra godset, og det foreliggende tilfælde er ikke enestående. Justitsprotokollen viser i perioden 1749-51 således yderligere tre tilfælde af bøn-

Mellem 1741, da slotsgården Frederiksgave brændte, og 1775, da det nyklassicistiske anlæg stod færdig, blev Frederiksgave Gods administreret fra disse beskedne bindingsværksbygninger, der ligger som et lille fint bygningsanlæg ved de nuværende driftsbygninger.

derkarles flugt fra Frederiksgave Gods med påfølgende rømningsdom.

Vores sag fra Helnæs endte i 1749 med en domfældelse af Hans Andreasen Hvas som rømningsmand ved herredsretten, men vi hører ikke mere til Jørgen Christensen, der formentlig i mellemtiden var blevet fundet eller havde meldt sig selv.¹⁹ Hvad der undrer i sagen, er, at godsforvaltningen i to et halvt år tilsyneladende var uden kendskab til rømningen. Efter forordningen var det godsforvaltningen, der administrerede reserverullen, og det var samme forvaltning og sognepræsten i forening, der kunne påtage fripas og derfor havde en interesse i kontrol med de unge karle. Fæstebonden havde tilsyneladende ikke noget ansvar for at anmelde rømningen, og for alle andre havde det kun conse-

kvenser i form af bøder, hvis man gav husly til bortrømte bondekarle.

En mulig forklaring på det lange tidsrum kunne være, at Hans Andreasen Hvas og Jørgen Christensen ved rømningen faktisk ikke var fyldt 14 år og derfor efter lovteksten ikke var omfattet af stavnsbåndet. Det var eksempelvis tilfældet, da den senere godsejer på Frederiksgave, Niels Ryberg, som 13-årig bondesøn fra Salling i 1738 rømte til sin onkel i Aalborg, og hvor godsets efterfølgende forhør i landsbyen afslørede en tilsyneladende forbløffende uvidenhed om hans skæbne.²⁰ En anden mulig forklaring kan være, at godsets førømtalte økonomiske interessefællesskab med gårdmændene på Helnæs i perioder nok har givet anledning til en ikke alt for restriktiv administration af stavnsbånd-

forordningen, men at sognepræsten ikke har ønsket at medvirke til udstedelsen af fripas. En sådan fornemmelse kan man få, når man læser den pågældende sognepræst, hr. Christopher Wederkincks indberetning af 25. juni 1743 til stiftamtmanden om forholdene på Helnæs, hvor han bl.a. deler befolkningen i to:

”Indvaanernes Inclinationer er, som de har faaet dend til, nogle her oven fra, og saa gaar dend derhen igien. – De inclinerer for et evigt Liv; nogle inclinerer ickun for det, som de kand see, og ere i Almindelighed sangvineo cholerici, og efter deris Temperament gaar ogsaa deris Inclination. – Mængden af Folk er maaske 200 til disse 20 Gaarde og 15 Huuse paa Landet.”

Fornemmelsen uddybes, når lokalhistorikeren Carlo Jacobsen om samme præst skriver, at han ved sin tiltrædelse i 1738 var tilhænger af den herrnhutiske lære, og at han af samme årsag hurtigt splittede sognet i to lejre, der stod ukristeligt stejlt over for hinanden.²¹ Noget taler for, at såvel de bortrømtes familier som gårdfæsteren Hans Laursen Storm har tilhørt den del af menigheden eller dette sociale netværk, der holdt sig langt væk fra sognepræsten.

De undvegne soldater

En anden sag om undvegne belyser også de tætte forbindelser og netværk mellem Helnæs og Als. Denne gang drejede det sig om to desertører fra Nyborg Garnison, musketererne Morgenfrühe og Lagemans, der omkring pinse 1753 befandt sig på Helnæs, hvor de overnattede natten mellem 1. og 2. pinsedag hos en husmand. 2. pinsedag blev de efter fremvisning af pas sejlet over til Als af to andre mænd. I løbet af året blev

Morgenfrühe fanget og ført tilbage til Nyborg Garnison, hvor han blev afhørt og aflagde tilståelse. Han blev endvidere ført til påvisning af sit overnatningssted på Helnæs af løjtnant Benson og sergent Christensen, der i herredsretten oplyste, *”... at denne Musgveter efter sin tilbage bringelse til Compagniet hafde paa Helnes paaviist dem de Huuse hvor de bemelte 3de Mend skulde være boende og at de i det ene Hus forefandt en Kone som hafde tilstaaet hun var Cristen Sørensens Kone og at bemelte musgveter tilligemed en anden hafde logeret i deris Huus natten imellem første og anden Pintsedag Sidst afvigte og Morgenen derpaa var af Jørgen Pedersen og Niels Hviid bragt derfra Landet;”²²*

Til herredsrettens møde den 22. marts 1754 har den nye og tjenstivrige godsforvalter Morten Leth på Frederiksgave indklaget de tre Helnæs-husmænd Christen Sørensen, Jørgen Pedersen og Niels Hviid for deres andel i musketerernes flugt og som vidner indstævnet løjtnant Benson og sergent Christensen. Men herredsfogden Niels Læssøe afviser fuldstændigt anklagen på grundlag af bevisets stilling, idet han anfører, at der intet bevis er på, at de undvegne musketerer har været på Helnæs, at de har overnattet dér, og at de efterfølgende er blevet færget til Als. De indklagede husmænd benægter ethvert kendskab til sagen, og det viser sig, at ingen af musketererne har kendt de påståede hjælpssomme Helnæsmænd, hvis navne alene er oplyst af Christen Sørensens kone. Da hun ydermere ikke er indstævnet som vidne, er hendes udsagn uinteressant, og husmændene frifindes på dette grundlag fuldstændigt for anklagen. Det interessante i sagen er, at vi her atter

får belyst den rolle, som Helnæs spiller for den uformelle transport mellem Fyn og Als på dette tidspunkt, og får belyst tilstedeværelsen af et lokalt netværk. Det er tydeligvis ikke første gang, personer og gods er blevet transporteret illegalt mellem disse to steder, for de involverede mænd på Helnæs nævner ingen navne, og der er ingen beviser på overnatning og transport. Der er til gengæld ingen tvivl om, at eksistensen af et lokalt netværk er kendt over dele af Fyn og Slesvig som alternativ til de officielle overfartsteder. Det viser ikke mindst en del fortællinger om smugleri til og fra Helnæs, som er fundet i Dansk Folkemindesamling.

Smuglerier

Smugleriet på Helnæs er genstand for en længere og ret detaljeret fortælling, hvor der ikke alene berettes om gårdenes skjulesteder for brændevinstøjet til hjemmebrænderiet, men også om de smuglervarer, som man hentede i Slesvig: købebrændevin til halv pris, bomuldstøj og tørklæder.²³ Fortællingen fortsætter:

"Alle beboerne var smuglernes hjælpere og hjælpere, og for en kande brændevin rejste man sig midt om natten for med heste og vogn at hjælpe smuglerne til rette".

Beretningen omtaler, hvordan smuglervarerne blev landsat med båd, og hvilke skjulesteder der var på kysten. Når det var vinter med havis, blev der smuglet ved kørsel med slæder, trukket af heste over havisen til Helnæs. Fortællingens budskab er, hvordan tolderne konstant blev snydt, dels fordi Helnæsboerne og Faleboerne (fra Falsled) aldrig brugte samme rute, og dels fordi smuglerne konstant gennem meddeleres signaler

var godt forberedte på toldernes modtræk. Fortællingen kan således opfattes som en generel hyldest af smuglernetværkets virksomhed og en profilering af Helnæsboernes drillerier og evne til at klare sig over for kontrollanter og myndigheder.

To navngivne personer optræder i beretningen og bliver derfor centrale personer i fortællingen om smuglerierne og det netværk, der i perioder var knyttet til den illegale transport mellem Als og Helnæs. Den ene giver os mulighed for at identificere det omtrentlige tidspunkt for nogle af begivenhederne. Det er toldkontrollanten Albertus, der i fortællingen konstant narres, således at han aldrig finder noget. Af sagnet fremgår det, at han til smuglernes ærgrelse er den eneste, der ikke tager mod stikpenge, og måske er det baggrunden for, at det gælder om at gøre ham til grin. Vi genfinder ham i folketællingen 1845 som Magnus A. Albertus, strandkontrollør og gæstgiver på østre side af Strandgade i Assens, og ved folketællingen 1850 er han omtalt på samme adresse som toldinspektør. Vi kan endda komme tættere på tidspunktet for slædetransporterne, idet gårdmand på Helnæs Niels Larsen Hansen i sin notesbog anfører, at

*"Aar 1837 Varede Vinteren usædvanlig Lenge Det var frost og sneede til den 14 April [...] 1838 havde vi en strenge Vinter Den begynde nogle Dage efter NygAar og blev stærk frost og Sned som ved varede til sist i Martsig Saa dig kiørtte til holsten og Als og alle steder hvor dig Løster [...]. 1839 Varede Vinderen Ligeledes til Mit i April."*²⁴

Vi tager altså næppe fejl, hvis vi går ud fra, at mindst én af de omtalte slædetransporter fandt sted i de første måne-

der af 1838.

Den anden navngivne person er fra Als og omtales som Store-Als Drejer, eller som han kaldes i andre fortællinger: Store Ajs (Anders). Han er en af de meget drevne smuglere og erindres omkring 1865 som en gammel, høj, vejrbitd og jovial søulk, der på Helnæs er meget vellidt, dels fordi han bringer meget smuglergods til Helnæs, dels fordi han er meget underholdende, og endelig fordi han – ifølge andre fortællinger – er en ”klog mand”, der kan kurere alskens dårligdomme. Men det centrale i fortællingen er smugleriet og drillerierne af toldmyndighederne, og man får gennem fortællingen en klar fornemmelse af, at erindringen om det sociale netværk, der knytter sig til disse aktiviteter i 17- og 1800-tallet, er en del af halvøens selvbevidste identitet.

Afsluttende bemærkninger

De nævnte eksempler på kriminalitet fra Helnæs illustrerer flere forhold, som man skal være opmærksom på, når man arbejder med tingbøger og retsdokumenter som kildemateriale.

For det første viser eksemplerne tilsyneladende, at forbrydelser i dette sogn var få i 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet, og at de i overvejende grad var af økonomisk art, vendt mod øvrigheden og et fjernt statsstyre. Ud over de nævnte kender vi således kun nogle få eksempler på simpelt tyveri i sognet, men eksempelvis ikke til voldsforbrydelser i perioden. Så tilsyneladende fredsommelig var dagligdagen altså ikke i alle landsbyer. Assens Amts Forligsprotokol 1809-1816 viser således, at der alene i denne syvårs periode, da der blev rejst to sager fra Helnæs, blev rejst 26 sager fra Harndrup, 22 fra Frøbjerg

og Holse, 23 fra Kjøng og 21 fra Barløse. Man skal dog være varsom med at tolke tallene på den måde, at Helnæsboerne var mere fredsommelige end beboerne i andre landsbyer. Der kan også være tale om en vis enighed blandt Helnæsboerne om at klare egne konflikter internt og i muligt omfang ikke at blande retsvæsenet, toldvæsenet eller andre af kongens embedsmænd ind i forholdene på Helnæs.

For det andet giver eksemplerne et indblik i det ”eksotiske” 1700-tals væld af åbenlyse tilløb til nepotisme, magtmisbrug og usaglige hensyn i forbindelse med administrationen af lovgivningen og de herskende regelsæt. Retspraksis gav mulighed for denne adfærd, som på den ene side ville være uacceptabel efter nutidens regelsæt, på den anden side måske ikke er så mentalt forskellig fra eksempelvis vore dages skatteunddragelser og ”sort arbejde”.

Endelig viser eksemplerne, at der i kontrast til det 18. århundredes generelle karakteristik af den foragtede bondestand synes at have været et vist interessefællesskab mellem Frederiksgave Gods og gårdmændene på Helnæs. Eksemplerne viser dels begge parter interesse i gårdmændenes långivning, dels den fælles interesse i så vidt muligt at holde kongens og statens embedsmænd på afstand af Helnæs, hvor de kunne forstyrre en indbringende smuglervirksomhed og illegal persontransport til og fra Als, begge virksomheder med et vist afkast til godset. I sin disputats ”I sansernes vold” har Peter Henningsen diskuteret bondestandens regionale forskelle og netop påpeget den sydvestfynske bondes relativt større velstand og bedre vilkår i relation til den sjællandske bonde.²⁵ I den sammenhæng er smugler-

virksomheden og de illegale transporter nok noget specielt for Helnæs, men der er måske alligevel grundlag for at kigge nærmere på fæstebønderne på de syd- og sydvestfynske mindre øer og deres forhold til de tilhørende godser. Men det er en anden historie.

Kilder

- Appel, Hans Henrik: *Tinget, magten og æren*, Odense 1999.
- Dombrowsky, Lotte: *"Slagsmaale ere nu om Stunder langt sjælnere ..."*. Landbohistorisk Selskab, Odense 1985.
- Henningsen, Peter: *I sansernes vold. Bondekultur og kultursammenstød i enevældens Danmark*. Landbohistorisk Selskab og Københavns Stadsarkiv, 2006.
- Jacobsen, Carlo: *Korte træk af Helnæs sogns historie*. Helnæs 1993.
- Kristensen, Evald Tang: *Gamle Folks Fortællinger om Det jyske Almueliv -, samt enkelte oplysende Sidestykker fra Øerne*. Tillægsbind V. Aarhus 1900, nr. 413.
- Løgstrup, Birgit: *Bundet til jorden. Stavnsbåndet i praksis 1733-1788*. Landbohistorisk Selskab 1988.
- Meyer, Poul: *Danske Bylag*, København 1949.
- Nielsen, Erik Helmer: *De gamle gårde på Helnæs*. Udgivet i anledning af Boesamfundets 50-års jubilæum den 8. marts 2000.
- Rasch, Aage: *Niels Ryberg 1725 – 1804*. Universitetsforlaget i Aarhus 1964.
- Thestrup, Poul: *Mark og skilling, kroner og øre*. Arkivernes Informationsserie. Statens Arkiver 1999.
- Thomsen, Lars Boe: *Boernes historie og slægts-tavler 1546-1960*. Glamsbjerg 1960.
- Zinn, Allan C.: *Sociale relationer i fynske landsbyer før udskiftningen – belyst gennem fynske vider og vedtægter*. Opgave i rural kulturhistorie ved SDU, 2007.
- Zinn, Allan C.: *De stærke gårdmænd på Helnæs*. Speciale i lokalhistorie ved SDU, 2009.

Noter

- 1 Zinn 2009.
- 2 De nævnte kildematerialer kan alle findes på Landsarkivet for Fyn.
- 3 Meyer 1949, s. 345.

- 4 Appel 1999, s. 248f, s. 258ff: "En ond hegnsmand": Niels Jensen & søn.
- 5 Zinn 2009, bilag 6 viser eksempelvis antal sager i Assens Amts Forligsprotokol 1809-16, hvor en lang række landsbyer kun var repræsenteret i en enkelt sag i perioden, mens der fra landsbyer som Harndrup, Frøbjerg, Holse, Kjøng og Barløse hver var over 20 sager i perioden.
- 6 Fundet blandt retsdokumenterne i Frederiksgave Godsarkiv. Tingbogen for 1716-1724 findes ikke i Landsarkivet for Fyn.
- 7 Frederiksgave Godsarkiv, Dokumenter vedr. retssager 1597 – 1828. Box 31, Lit. A nr. 46 Retsacter, sag nr. 35284.
- 8 Ibid. Sag nr. 35283.
- 9 Thomsen 1960, s. 342.
- 10 Nielsen, 2000, s. 20.
- 11 Svarer til 166 rigsdaler, jf. Poul Thestrup, 1999.
- 12 Frederiksgave Godsarkiv, Fæsteprotokol 1709-62 og Lars Boe Thomsen, 1960, s. 30 og 50.
- 13 Det har af tidsmæssige årsager kun været muligt at checke fæsteprotokollen over årene 1720-1750.
- 14 Thomsen 1960, s. 33.
- 15 Baag-Vends Herredsfogeds Justitsprotokol 1698-1707, 24. marts 1699ff.
- 16 Thomsen 1960, s. 71.
- 17 Baag-Vends Herredsfoged: Dokumenter til Justitsprotokollen 1744-51, (bd. 16), Nr. 22.
- 18 Løgstrup 1988, s. 178.
- 19 Baag-Vends Herredsfogeds Justitsprotokol 1746-63, fol. 88.
- 20 Rasch 1964, s. 13-14.
- 21 Jacobsen 1993, s. 18. C. Wederkinck blev i 1767 forflyttet af biskoppen efter kontakt fra godsejer Niels Ryberg, der havde kaldsretten, men uden om provsten. Forflytningen skete formentlig efter en klage fra nogle af sognebørnene, men det har ikke været muligt at finde en klageskrivelse i bispearkivet eller godsarkivet, der kunne afsløre klagerens identitet.
- 22 Baag-Vends Herredsfogeds Justitsprotokol 1746-63, fol. 305f.
- 23 Kristensen, Evald Tang: *Gamle Folks Fortællinger -- Tillægsbind V.*, nr. 413, 1900.
- 24 Niels Larsen Hansens notesbog 1801 – ca. 1860, s. 25 (privat eje)
- 25 Henningsen 2006, vol.2, s. 653ff.